

Gemeenschappelijke gedachtenspinsels

J.A.A. van Doorn

1

Ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Teldersstichting vond op 1 december j.l. in Den Haag een studieconferentie plaats met als thema: 'Liberalisme en communitarisme'. Er was een preadvies van de hand van G.A. van der List, terwijl A.A.M. Kinneging het onderwerp ter conferentie inleidde. In de ochtendzitting hielden F. Bolkestein en P.B. Cliteur een voordracht over 'de moraal van het liberalisme', terwijl in de middag een forumdiscussie plaatsvond. Ik genoot de eer de afsluitende beschouwing te mogen verzorgen.

Ik begon met op te merken dat de discussies, hoewel boeiend en bij tussenpozen onthullend, vooral veel verwarring hadden blootgelegd. Dat had mede te maken met de ongrijpbaarheid van wat genoemd wordt het communitarisme, een uit Amerika overgewaaid, lichtelijk modieus politiek-filosofisch fenomeen. Er greep op krijgen is ook daarom moeilijk, omdat het tot onderwerp is geworden van een breed uitwaaiend academisch debat, dat langs verschillende lijnen wordt gevoerd en uitblinkt door een mengeling van intellectueel vernuft en politieke wereldvreemdheid.

De grote fout die communitaristen maken, is de bekende fout van alle intellectuelen: ze geloven dat ideeën de politiek regeren, en dat de politiek de samenleving stuurt. Terwijl inmiddels iedereen weet dat de maatschappij niet maakbaar is, menen deze filosofen dat de morele orde wél openstaat voor politieke beheersing. In feite verkondigen ze een nieuw 'ethisch reveil'.

Het communitarisme mist een maatschappelijk fundament. Het komt niet voort uit de dynamiek van samenleving en politiek, maar het gaat er dwars tegenin. Moreel valt er weinig op aan te merken, maar

sociologisch gezien is deze hele beweging voor 'gemeenschap' en 'burgerschap' op drijfzand gebouwd.

Met hun kritiek op een te ver doorgeschoten individualisme en op het overtrokken vertrouwen in de zelfredzaamheid van het individu hebben de communitaristen zeker geen ongelijk. In zijn bijdrage aan de conferentie onderschreef Bolkestein dit en waarschuwde hij tegen een 'normatieve laissez faire-politiek' die in onze op drift geraakte en desintegrerende samenleving niet verantwoord is.

In mijn slotbeschouwing betwijfelde ik echter of Nederlanders ter zake van publieke moraal en gemeenschapsdenken wel iets te leren hebben van Amerikaanse filosofen. In de afgelopen twee eeuwen heeft geen van de grote politieke stromingen in ons land affiniteit vertoond ten opzichte van het filosofisch erfgoed van de Franse Revolutie dat doorgaans met termen als individualisme en rationalisme wordt gekarakteriseerd.

Dat geldt zelfs voor het negentiende-eeuwse liberalisme. Ik haalde S.W. Couwenberg aan, die in de discussie op de 'organische' staatsopvatting van Thorbecke had gewezen, en ik vermeldde hoe op het eind van de eeuw de linksliberaal Willem Treub de laissez faire-idee als 'anarchisme' in de ban deed. Ik noemde voorts Henk te Velde, die in zijn dissertatie *Gemeenschapszin en plichtsbef* (1992) heeft laten zien hoezeer het Nederlandse liberalisme in de periode 1870-1918 met sociaal-ethische en nationale motieven verweven raakte. In linksliberale kring ontwikkelde zich zelfs een 'personalistische' levensbeschouwing.

De idee zou in de gedaante van een 'personalistisch socialisme' in de naoorlogse PvdA furore maken. Willem Banning verbond er zijn naam aan, en indien hij van 'communitarisme' had gesproken, zou hij alleen maar begrip hebben gevonden: het ging

om dezelfde noties. Overigens was het gemeenschapsdenken in sociaal-democratische kring al ouder. Het werd in het interbellum vooral door Koos Vorrink gepreikt: vóór 'de vrije mens der nieuwe gemeenschap', vóór een nieuwe moraal, vóór innerlijke tucht, geestelijke tucht, zedelijke tucht, en opvoeding tot solidariteit; tégen losbandigheid, geldzucht, genotzucht, intellectualisme en rationalisatie.

En daarnaast was er natuurlijk de christelijk-sociale leer, in meerdere versies, die in Nederlandse confessionele kring altijd warme pleitbezorgers heeft gevonden en tot corporatistische gemeenschapsbouw heeft geleid.

Daarom, concludeerde ik, heeft Cliteur groot gelijk als hij het communitarisme typeert als oude wijn in nieuwe zakken. Het voegt weinig of niets toe aan de vele beproefde formules waarover wij in ons land vanouds beschikken.

2

Op 15 december viel de decemberaflevering van *Socialisme & Democratie* in de bus. Het bevatte onder meer een verslag van een politiek debat dat op 7 oktober in De Balie had plaatsgevonden. Onderwerp was de verhouding tussen sociaal-democratie en communitarisme, eerder dat jaar in *Socialisme & Democratie* aan de orde gesteld en thans door het denkend deel van de PvdA nogmaals onder het mes genomen.

Ik was in De Balie niet aanwezig geweest en las het verslag, van de hand van René Cuperus en Kees Vendrik, begrijpelijkerwijs met meer dan gewone belangstelling. Ziehier mijn samenvatting.

Het Balie-debat blonk méér uit in ideeënrijkdom dan in helderheid; de onderlinge confrontatie van abstracties als liberalisme, communitarisme en republikaanisme staat nu eenmaal garant voor spraakverwarring. Daar komt bij dat de communitaristen zich doorgaans te intellectueel opstellen en dreigen te gaan 'zweven'.

Hun fundamentele zwakte ligt hierin, dat zij het belang van ideologie en politieke filosofie overschatten: 'Hoezeer ook de ideaal-typische staatsburger het subject is van communitarisme en republikaanisme, de veronderstelling dat een samenleving op grond van een politieke ideologie zou kunnen worden gestuurd blijft springlevend.'

Dit leidt tevens tot ontkenning van de politieke en maatschappelijke realiteit. Men ziet over het hoofd dat het utilitarisme oppermachtig heerst, onder meer in de idee van de verzorgingsstaat, en dat de fundamentele spanning tussen staat en markt in de communitaristische visie op individuele staatsburgers onderbelicht blijft.

De auteurs sluiten zich aan bij wat Mark Bovens, Margo Trappenburg en Willem Witteveen in hun 'preadvies' (S & D 1994, nr. 7/8) al hadden opgemerkt: de communitaristische discussie over gemeenschap en burgerplicht speelt zich af in wat marxisten de 'bovenbouw' noemen; de vraag naar de institutionele inbedding van de normen en waarden en naar de economische voorwaarden van de mentaliteitsverandering wordt maar zelden gesteld.

Het ideologisch appèl van communitaristen en republikeinen is zeker verdedigbaar, maar het is te Amerikaans om voor Nederlanders verrassend te zijn. 'Juist de sociaal-democratie,' zei Bart Tromp in De Balie, 'kent een lange traditie van gemeenschapsdenken, dat door bij voorbeeld dominee Banning en het personalistisch socialisme voortdurend werd belichaamd.' Sterker nog: 'de sociaal-democratie is al decennia doordesemd van communitaristische inspiraties.' Relevanter dan het zich oriënteren op een Amerikaans universitair debat is dan ook een onderzoek naar de erosie van die Nederlandse denktaditie.

De Beus sloot zich daarbij aan: de Nederlandse politieke cultuur herbergt eigen 'communitaristische en republikeinse noties' en is zeer wel in staat hiermee de keerzijden van de moderniteit te pareren.

3

Het moet iedereen opvallen hoeveel overeenkomst er bestaat tussen deze liberale en sociaal-democratische reacties op het communitaristische offensief. Onafhankelijk van elkaar komt men tot een tweevoudige conclusie: het communitarisme is maatschappelijk te weinig geworteld om praktisch bruikbaar te zijn, en voor zover het interessante noties bevat, zijn die evengoed uit Nederlandse voorraad leverbaar.

Het zou een vergissing zijn te menen dat de discussie hiermee kan worden afgesloten. Het tegendeel lijkt het geval te zijn. In alle drie de grote poli-

tieke stromingen in ons land wordt momenteel gedebatteerd over de vraag of de huidige erosie van publieke moraal en politieke ideologie niet een levensgroot gevaar inhoudt voor de solidariteit en samenhang in ons maatschappelijk bestel. Te streven naar een rechtvaardiger samenleving is te mager; het gaat om meer deugdzaamheid. 'Zingeving' zoekt een plaats op de politieke agenda.

Uiteraard spreekt dit thema de christendemocraten het meest aan. Ze zijn van huis uit op morele gronden tot politieke activiteit gekomen en ze zullen daarom moeite hebben met het momenteel dominante pragmatisme en utilitarisme. De voortgaande secularisatie dwingt tot de vraag waarop een bindende publieke moraal dan moet worden gefundeerd. In het novembernummer van *Civis Mundi* werd van daaruit een onderzoek ondernomen naar de mogelijke rol van *civil religion*; een foto van Hirsch Ballin siert de omslag.

Veel opvallender, zelfs rondweg verrassend, was het pleidooi van Bolkestein in mei vorig jaar voor een herwaardering van de betekenis van christelijke waarden. Hij opperde zelfs het denkbeeld daarvan in het beginselprogramma van de VVD melding te maken. Op de recente conferentie van de Teldersstichting herhaalde hij deze suggestie niet, maar hij bleef bij de mening dat tradities en gemeenschapsvorming, onderwerpen van communitaristische signatuur, in onze tijd van groot gewicht zijn: 'Vandaar het belang van de christelijke en humanistische traditie voor onze maatschappij als bindend element.'

Zoals diverse artikelen in *Liberaal Reveil* laten zien, vond zijn idee veel kritiek. Maar de betekenis van het communitarisme wordt in liberale kring wel degelijk onderkend. De Teldersstichting bereidt een publikatie voor waarin op de relatie tussen liberalisme en communitarisme nader zal worden ingegaan.

In de PvdA is de interesse al ouder en bovendien aanzienlijk veel groter. Paul de Beer, daarin bijgevallen door Jos de Beus, gaat zelfs zover rond het communitarisme in de partij een richtingenstrijd te signaleren: 'Op dit moment zie je dat er zich twee vleugels ontwikkelen, de op Rawls geïnspireerde

sociaal-liberale stroming en een op traditionele waarden als gezamenlijkheid georiënteerde communitaristische stroming. Een keuze voor de eerste variant maakt op termijn een fusie met D66 mogelijk, in de tweede variant gaat de PvdA veel dichter tegen het CDA aan zitten.' (*Vrij Nederland*, 3-9-94)

Wat in veel van deze debatten opvalt, is de verwijzing naar christelijke waarden en normen, al dan niet beschouwd als beschermwaardig nationaal-moreel erfgoed. Dit duidt erop dat de kennismaking met het communitarisme vooral attentiewaarde heeft. Het valt momenteel op vruchtbare bodem, en hoewel de exotische herkomst van het zaad allereerst wordt onderkend, neemt men het dankbaar op in de al rijke voorraad zaaigoed.

4

Boven dit stuk staat de term 'gedachtenspinsels' (hersenpinsels is taalkundig correcter, maar klinkt wel erg hard). Er wordt mee aangegeven dat ik in de lopende morele en normatieve discussies, praktisch-politiek gesproken, weinig zie. Ze getuigen van respectabele bekommernis, maar ze hangen in de lucht. Van het communitarisme geldt dat in dubbele mate omdat het op een westelijke luchtstroom is binnengedreven en niet tot ons weertype behoort.

Politieke vernieuwing, zeg ik als socioloog, kan alleen succes hebben indien er grote maatschappelijke groeperingen bestaan die aan vernieuwing belang hechten, er hun eigen belang in zien. Het liberalisme is ontstaan uit de strijd van de burgerij tegen de autocratische staat en het kerkelijk dogma. Het socialisme was zonder de emancipatiebeweging van de arbeidersklasse nooit een maatschappelijke kracht geworden. De christendemocratie heeft politiek stem gegeven aan het kerkvolk.

Alle drie hebben deze stromingen hun zaak van een ideologische legitimering voorzien. Het is vergeefse moeite de relatie om te keren en te veronderstellen dat het construeren van een politieke filosofie tot mobilisatie van een maatschappelijke groepering zal leiden. Zo werkt het niet.